

De onontkoombare ineenstorting van het kapitalisme

*Voorbij de clichés over Marx:
een lezing van de GRUNDRISSE, deel 3*

► *Marc Vandepitte*

Marx vat het kapitaal op als een dynamisch proces. Hij hanteert daarbij in de *Grundrisse* het concept subsumptie: onderwerping en assimilatie. Het kapitaal subsumeert de gehele burgerlijke samenleving, het maakt alles tot koopwaar en brengt een allesomvattend transformatieproces op gang dat de hele planeet, de sociale verhoudingen en de ideeën herkneedt naar zijn behoeften. In deel 1¹ stonden we stil bij het beschavend karakter van dit proces en Marx' houding daar tegenover. In deel 2² bekeken we het dwangmatig karakter van dit proces en stelden we de vraag of Marx zich niet bezondigt aan deterministische of naturalistische geschiedschrijving. In dit laatste deel gaan we dieper in op de gebruikte methodologie en meer bepaald onderzoeken we de relatie tussen het empirisch-historisch onderzoek en het dialectisch-logisch denkkader dat Marx hanteert om verbanden en patronen te vinden in de chaos van historische feiten. Dat zal ons toelaten om na te gaan hoe hij tegen de toekomst aankijkt en meer bepaald tegen de ineenstorting van het kapitalisme, de revolutie en de postkapitalistische maatschappij. Doordat we dieper ingaan op de gebruikte methode van Marx completeert en verdiept dit laatste deel van het drieluik de twee vorige delen. Het is er als het ware de synthese van.

1. De logische noodzakelijkheid van de ineenstorting

De cahiers van de *Grundrisse* zijn geschreven tegen de achtergrond van de wereldwijde economische crisis van 1857. De inschatting van de mogelijk-

heden die deze crisis in zich draagt, zet Marx koortsachtig aan het schrijven.³ Hij wil de hoofdlijnen (*Grundrisse*) van zijn denken, de vrucht van zijn economische studies van de afgelopen vijftien jaar, duidelijk voor ogen hebben vooraleer een eventuele revolutie uitbreekt, die hij als gevolg van de crisis opnieuw mogelijk acht. Het manuscript is haastig geschreven, hoofdzakelijk in de nachtelijke uren. Het onaf karakter wordt o.a. geïllustreerd door het feit dat Marx er zelf geen titel aan heeft gegeven.⁴

De idee van een finale ineenstorting van de vigerende productiewijze loopt als een rode draad door de cahiers van de *Grundrisse*. Zo opent het hoofdstuk over geld, het feitelijke begin van de *Grundrisse*, met een discussie over deze crisis met de Proudthonisten (35v). Zinsneden zoals "mogelijkheid van een crisis" of "bevat kiemen van een crisis" klinken als een refrein door heel het werk. Marx is overtuigd dat het kapitalisme onvermijdelijk zal ineenstorten.⁵ "Het is evident (...) dat de ontwikkeling van de productiekrachten, die tot stand zijn gebracht door de historische ontwikkeling van het kapitaal zelf, op een bepaald punt aanbeland de zelfrealisatie van het kapitaal opheft [aufhebt] in plaats van het te stimuleren. (...) Op dit punt aanbeland, treedt het kapitaal, d.w.z. loonarbeid, in dezelfde relatie t.a.v. de ontwikkeling van maatschappelijke rijkdom en de productiekrachten als het gildensysteem, de lijfeigenschap, de slavernij, en wordt als boei noodzakelijkerwijze afgeworpen." (635, o. c.) "Deze tegenspraken leiden natuurlijk tot explosies, crises. (...) Welnu, deze regelmatig terugke-

af hoe deze contradictie noodzakelijk tot de opheffing leidt van de productiewijze die erop berust. Vandaar dat Marx zijn origineel plan voor de uitbouw van zijn latere oeuvre laat eindigen met "wereldmarkt en crises".⁶

De afleidingsprocedure verloopt in verschillende stadia. Marx poogt de finale ineenstorting af te leiden uit een crisistheorie, waarvan hij een aantal varianten presenteert. Deze theorieën worden op hun beurt afgeleid uit antagonismen die in het kapitaal zelf zitten en deze laatste berusten tenslotte op de tegenstelling tussen gebruikswaarde en ruilwaarde.⁷ De antagonismen zijn potentiële haarden of kiemen voor een crisis, de finale crisis is de uiteindelijke actualisering van deze contradicties.

Dit kan in een schema worden voorgesteld (zie p. 56):

Zoals het schema laat vermoeden, schetst Marx verschillende mogelijke deducties die aanleiding kunnen geven tot verschillende politieke programma's. Een meer voluntaristisch scenario bijvoorbeeld kan beklemtonen dat een toegenomen ontwikkeling van het kapitaal berust op een verhoogde uitbuiting met als gevolg overproductie (onderconsumptievariant) en onhoudbare antagonismen tussen de klassen. Een meer deterministisch en afwachtend scenario kan erin bestaan op te merken dat door de verhoogde productiviteit, de noodzakelijke arbeidstijd afneemt waardoor de bron van (meer-)waarde steeds meer overbodig wordt. Over welk scenario de voorkeur geniet, geeft de *Grundrisse* geen uitsluitel. Het is in elk geval duidelijk dat Marx' theorievorming op dit punt nog niet uitgerijpt was.⁸ Dat heeft o.a. ook te maken met het feit dat de finale crisis zich voltrekt op het niveau van de wereldmarkt, een niveau waar Marx nooit toe is gekomen. Wat dan weer samenhangt met het feit dat de wereldmarkt zelf op dat moment nog lang niet de proporties kende van die van de twintigste eeuw en dus vermoedelijk nog niet rijp kon zijn voor de finale opheffing.

2. Een dialectische dynamiek

Wij staan nu stil bij de aard van de dynamiek die het kapitaal noodzakelijkerwijze naar zijn eigen opheffing stuurt. Het proces van het kapitaal wordt door Marx beschreven als een ontwikkelingsdynamiek die zich door tegenstellingen heen opwerkt. Het is een paradoxaal proces waarin er vooruitgang of ontwikkeling plaatsvindt doorheen tegenstellingen en omgekeerd.

Het meest abstract, en in zeer Hegeliaanse termen, formuleert Marx dit als volgt: "In werkelijkheid bestaat de ontwikkeling van de rijkdom slechts in deze tegenstellingen: in potentie bestaat zijn ontwikkeling in de mogelijkheid van de opheffing van die tegenstellingen." (304 vn.) Om zich te ontwikkelen (d.m.v. accumulatie van meer-

waarde) creëert het kapitaal noodgedwongen tegenstellingen, bijvoorbeeld die tussen noodzakelijke en surplusarbeid. Maar die tegenstellingen plaatsen een nieuwe belemmering en dagen het kapitaal uit om zich verder te ontwikkelen zodat die hindernis kan overwonnen worden. Die verdere ontwikkeling creëert nieuwe tegenstellingen op een hoger niveau. Enzovoort. De ontwikkeling slingert zich m.a.w. van de ene tegenstelling naar de andere, voltrekt zich door een keten van dieper wordende antagonismen heen. De grenzen waarvoor het kapitaal steeds weer wordt geplaatst, worden veroorzaakt door tegenstellingen die het zelf teweegbrengt; de opheffing ervan stuwt de ontwikkeling vooruit maar creëert tegelijk nieuwe tegenstellingen en een grens op een hoger niveau. "Daarom, stelt het vanuit zijn natuur een grens t.a.v. arbeid en waardevorming, in tegenstelling met zijn tendens om zich eindeloos uit te breiden. En zoals het zowel voor zichzelf een specifieke barrière plaatst, als zich anderzijds over elke barrière voortstuwt, is dat de vitale tegenstelling." (324)

Tot hier lijkt Marx Hegel te volgen, de dynamiek van het proces ontwikkelt zich door tegenstellingen heen. De wegen gaan echter uit elkaar betreffende de uitkomst of het eindresultaat van het proces. De kapitaalsdynamiek is bij Marx geen proces dat gaandeweg de tegenstelling weet

*De kapitaalsdynamiek is bij
Marx geen proces dat
gaandeweg de tegenstelling
weet te verzoenen en finaal
identiteit bereikt.*

te verzoenen en finaal identiteit bereikt. Het is daarentegen een conflictueus proces dat de tegenstelling handhaaft en verscherpt en zo afstevent op zijn eigen ondergang. Tot op zekere hoogte kan het kapitaal de schijn wekken dat het zijn tegenstelling rustig weet te verzoenen, bij crises wordt duidelijk dat dit enkel nog op gewelddadige wijze kan. "Dat zijn nu die tegenstellingen. (...) Hoe ze in de op kapitaal berustende productiewijze bestendig worden overwonnen [aufgehoben], maar ook constant opnieuw worden opgewekt – en slechts gewelddadig overwonnen worden (hoewel dat overwinnen tot op een bepaald punt als een rustige verzoening verschijnt)." (309)

Een idealistische dialectiek, zoals die van Hegel, blijft volgens Marx in deze schijn hangen en ontkent het onoplosbaar conflictueus karakter van de subsumptie. De onoverkomelijke tegenstellingen worden dialectisch weggeredeneerd en conceptueel met elkaar verzoend. Dit is echter een valse verzoening. "Maar het feit dat het kapitaal elke dergelijke grens als barrière opwerpt en deze *ideel* achter zich laat, betekent geenszins dat het deze daarom *reel* overwonnen heeft; en omdat elke dergelijke barrière in tegenstelling staat met diens bestemming, beweegt zich zijn productie doorheen tegenstellingen die constant overwonnen, maar evenzo constant worden gecreëerd." (313) De conflicten kunnen misschien *ideel* overwonnen worden in een conceptuele *Aufhebung*, in werkelijkheid blijven ze bestaan en drijft het proces zich onvermijdelijk naar zijn *reële Aufhebung*. "Deze antithetische vorm zelf verdwijnt en produceert de *reële* voorwaarden voor zijn eigen opheffing." (440) Elke overwinning creëert een nieuwe en scherpere tegenstelling, elke zege is terzelfder tijd een verzwakking. Naarmate het kapitaal zich verder ontwikkelt en zijn eigen gecreëerde contradicties tracht te overwinnen, doet het dus niets anders dan zijn eigen bestaansvoorwaarden ondermijnen, bereikt het een ultieme limiet en stort het in elkaar. "De universaliteit waarnaar het onophoudelijk streeft, ontmoet barrières in zijn eigen natuur, die op een bepaald stadium van zijn ontwikkeling zal toelaten te erkennen dat die natuur zelf de grootste barrière voor deze tendens is, en vandaar zal aansturen op de opheffing van zichzelf." (313-314)

Deze zin bevat een zeer hoge actualiteitswaarde. Het 'streven naar universaliteit' wordt vandaag benoemd als globalisering. Voor Marx is een steeds verder gaande globalisering geen toeval, maar conform met de natuur van het kapitaal. Maar tegelijk is die globalisering het begin van het einde, het laatste stadium van het kapitalisme. Die eindfase wordt gekenmerkt door een massale overschot aan kapitaal en bijgevolg een vernietiging ervan om te kunnen overleven. Denk vandaag maar aan het record aantal sluitingen, faillissementen en de desindustrialisering van hele regio's. "De gewelddadige vernietiging van kapitaal, niet door externe relaties, maar als een voorwaarde van zijn zelfbehoud, is de meest opvallende vorm waaronder advies wordt gegeven om op te stappen en om ruimte te geven aan een hogere vorm van sociale productie." (635-636)

*Maar tegelijk is die
globalisering het begin van
het einde, het laatste stadium
van het kapitalisme.*

De zelfrealisatie van het kapitaal, de groei en vorming in overeenstemming met zijn begrip, betekenen dus tegelijkertijd de vernietiging van zijn eigen grondslagen. De zwakte van het kapitaal is zijn zelfvervulling. Zijn zelfbehoud is zijn zelfvernietiging.

De beschrijving van de subsumptiedynamiek in deel 1 van deze artikelenreeks als een spiraalbeweging die gekenmerkt wordt door dynamisering en expansie, had de indruk kunnen wekken dat het om een probleemloze ontwikkeling of een unilineair proces gaat, als een kracht die zich organisch en harmonisch ontwikkelt en die gaandeweg de beschaving voortstuwt. Wij zien nu dat Marx de subsumptie opvat als een discontinu en contradictoair proces dat slechts van tijd tot tijd tot rust komt, waarvan de antagonismen zich steeds verder verdiepen en waar alle contradicties samenkomen in de wereldmarkt, hetgeen uiteindelijk uitloopt op een finale crisis. (139) "Wat Carey niet begrepen heeft, is dat de disharmonieën van de wereldmarkt slechts de ultieme adequate expressie zijn van de disharmonieën die zich gefixeerd hebben in de abstracte relaties tussen de economische categorieën, of die een lokaal bestaan kennen op de kleinste schaal." (847)

Door het hanteren van dialectische schema's wordt het begrip van de subsumptie uitgediept en komt het tevoorschijn in zijn volle dimensio-

naliteit. Het wordt bijvoorbeeld duidelijk dat de motor van de subsumptiedynamiek uitgaat van de dwang om de vele antagonismen telkens opnieuw te overwinnen. De energie en de snelheid van de dynamiek vinden hun bron in de onderliggende contradicties. De dialectiek synthetiseert de schijnbaar tegenstrijdige kenmerken in een dynamisch geheel. Het 'raadsel van de moderne geschiedenis' en meer bepaald de dubbelzinnigheid van de kapitaalsdynamiek krijgt nu een concretere, zij het een formele invulling. De twee tendensen, de destructieve en subordineerende enerzijds en de constructieve en civilisatorische anderzijds (resp. deel 2 en deel 1 van deze artikelenreeks) zijn elkaars antipoden, ze hebben elkaar nodig en creëren elkaar wederzijds in een opgaande beweging. Zonder tegenstellingen – wat toenemende onderwerping en gedwongen transformatie inhoudt –, geen ontwikkeling of vooruitgang. Omgekeerd – een ontwikkeling een conditie voor het ongedaan maken van de tegenstellingen en de ultieme opheffing. Deze twee tendensen zijn twee kanten van een zelfde paradoxale dynamiek, die na verloop van tijd zichzelf opheft. Het antagonistisch karakter is niet alleen het resultaat van, maar ook de sleutel voor de algemene ontwikkeling. Het negatieve is niet slechts een verborgen en potentiële mogelijkheid voor het positieve, het is de noodzakelijke en permanente doorgangsfase tot aan zijn ultieme opheffing.

Het eindpunt van de dialectiek vervolledigt ook de beschrijving van de subsumptie i.v.m. het dwangmatigheidsaspect (deel 2). Zolang het kapitaal zichzelf probleemloos kan reproduceren, kan het zijn wil opleggen aan de wereld en leeft het (men) in een droombeeld van onaantastbaarheid en zelfgenoegzaamheid. Zodra een ernstige crisis uitbreekt, ontwaakt het (men) uit deze droom, wordt de schijn van de almacht en de harmonieuze eenheid ontmaskerd. Dan wordt duidelijk dat het kapitaal aangewezen is op noodzakelijke arbeid en dus op levende arbeidskracht. Op zo'n moment komt aan het licht dat de bron van zijn levenskracht terzelfder tijd zijn achilleshiel is. Een crisis onthult dat de subsumptie niet het laatste woord van de geschiedenis is, dat het relatieve determinisme slechts tijdelijk is. Elders stelt Marx dat op het moment van een ernstige crisis er "mogelijkheden" zijn.⁹

3. Een logico-historisch methode

Het voorgaande zou verkeerdelijk de indruk kunnen wekken dat de afleiding van de finale crisis uit de fundamentele tegenstelling het karakter heeft van een idealistische begripsontwikkeling of van een eenvoudige logische deductie die gaandeweg concreter wordt. De afleiding vertoont echter een vrij complexe structuur en kan omschreven worden als logico-historisch.¹⁰ Marx gebruikt namelijk twee theoretische kaders, een logisch en een historisch, die hij door elkaar gebruikt en met elkaar confronteert. Zo bijvoorbeeld maakt hij een strikt onderscheid tussen absolute (of logische) en historische noodzakelijkheid. "Maar kennelijk is dit ontvreemdingsproces¹¹ een louter historische noodzakelijkheid, nodig voor de ontwikkeling van de productiekrachten enkel en alleen vanuit een specifiek historisch vertrekpunt of historische basis, maar geenszins een absolute noodzakelijkheid voor de productie." (716) De logische noodzakelijkheid slaat hier op speculatieve begripsontwikkeling, de historische noodzakelijkheid slaat op contingente historische omstandigheden.¹²

Het logische kader in het algemeen kan omschreven worden als een 'materialistische dialectiek'. Er is onmiskenbaar invloed van Hegel.¹³ Deze invloed betreft vooral het zoeken naar de 'essentie onder de fenomenen',¹⁴ het situeren en ordenen van 'delen in een geheel' en de 'dynamiek doorheen antagonismen'.

Het onverzoenlijke karakter van de subsumptiedynamiek maakte reeds duidelijk dat het eigene van Marx' dialectische benadering erin bestaat dat zijn dialectiek ontspringt uit de materie, uit de reële maatschappelijke werkelijkheid zelf, en dat deze uitwendig blijft aan het menselijke denken. In de 'Inleiding' expliciteert Marx dit. "Hegel verviel in de illusie om de werkelijkheid op te vatten als het resultaat van het denken dat zichzelf samenvat, zich verdiept en uit zichzelf beweegt. (...) Het reële subject behoudt zijn zelfstandig bestaan buiten het hoofd; zolang het hoofd zich slechts speculatief en theoretisch opstelt." (22) De werkelijkheid is niet het resultaat van het denken. Antagonismen ontspringen niet uit het begrip van het kapitaal maar zijn verweven in de werkelijkheid zelf, in de reële dynamiek die de actuele geschiedenis kenmerkt: "Het

kapitaal zelf is de contradictie.” (441) Vandaar dat deze tegenstellingen uiteindelijk niet te verzoenen zijn.

Het begrip is slechts een abstracte weergave van die paradoxale werkelijkheid, een poging om de realiteit te vatten. “De abstractie of het idee zijn echter niets anders dan de theoretische expressie van die materiële relaties, die over hen heersen.” (82)

De wetenschappelijke activiteit, die tot een wetenschappelijk begrip van de werkelijkheid tracht te komen, bestaat in de noëtische reproductie van de concrete werkelijkheid als een gedachte-totaaliteit: “De reproductie van het concrete d.m.v. het denken.” (22) Marx presenteert m.a.w. een materialistische dialectiek. Door het feit echter dat deze reproductie als gedachteconstructie vertrekt van abstracta, kan het de schijn wekken dat het om een puur speculatieve werkmethode gaat. Marx is zich daarvan bewust: “Het zal later nodig zijn (...) om de idealistische manier van presentatie te corrigeren, die het doet uitschijnen alsof het om een loutere begripsbepaling gaat en om een dialectiek van die begrippen.” (69)¹⁵

In *Das Kapital* is deze begripsontwikkeling zelf volledig achterwege gelaten om niet de verkeerde schijn te wekken. De cahiers van de *Grundrisse* hanteren deze dialectische methode nog expliciet maar waren ook niet bedoeld voor publicatie. Ze vormden voor Marx wel het onontbeerlijke oefenterrein voor de totstandkoming van *Das Kapital*.

Terug naar de tekst. De dialectiek moet ‘materialistisch’ gecorrigeerd worden, d.w.z. aangevuld worden met de empirie. Maar dat is niet voldoende. Een materialistische dialectiek schiet gewoon tekort om de kapitalistische productiewijze volledig en adequaat te begrijpen, en zo komen wij bij het tweede theoretisch kader: het historisch onderzoek. In deel 2 zagen wij dat het ontstaan van het kapitalisme niet begripsmatig valt af te leiden uit de geldrelaties of de essentie van het kapitaal. Een historisch contingent gebeuren, door Marx omschreven als de ‘oorspronkelijke accumulatie’, schept de essentiële voorwaarden. Eens dit is gebeurd, creëert het kapitaal zijn eigen voorwaarden en constitueert het zijn eigen eenheid. Als (schijnbaar) cybernetisch en totaliserend systeem “vergeet” het kapitaal echter zijn historisch contingente oorsprong,

identificeert het zijn externe ontstaansvoorwaarden met zijn zelf gecreëerde bestaansvoorwaarden en koestert daardoor een illusie omtrent zijn eigen wezen. Een dialectische begripsontwikkeling, ook al is deze materialistisch opgevat, is gericht op noodzakelijke causaliteiten en is daardoor net zoals het kapitaal zelf, blind voor een dergelijke contingente gebeurtenis. “Van de gemoedelijke fantasie waarin de kapitalist en de arbeider overeenkomsten sluiten enz., weet de geschiedenis niets af, noch vindt ze daarvan enig spoor in de begripsontwikkeling van het kapitaal.” (o.c. 405) “Het bestaan [van het kapitaal] is het resultaat van een langdurig historisch proces in de economische organisatie van de maatschappij. Op dit punt toont het heel duidelijk hoe de dialectische wijze van beschrijven slechts juist is, als men haar grenzen kent.” (o.c. 945)

De dialectiek botst op zijn grenzen en daarom moet empirisch-historisch onderzoek zijn intrede doen. De passage waarin Marx dit expliciteert is een sleuteltekst i.v.m. Marx’ methode. Wij citeren hem hier volledig om de complexe verhouding tussen de twee theoretische kaders weer te geven. “Anderzijds, veel belangrijker voor ons is dat onze methode punten aanduidt waar het historisch onderzoek zijn intrede moet doen, of waar de burgerlijke economie als louter historische vorm van het productieproces over zichzelf heen wijst naar vroegere historische productiewijzen. Om de wetten van de burgerlijke economie te kunnen concipiëren is het daarom niet nodig de reële geschiedenis van de productieverhoudingen te beschrijven. Maar de correcte observatie en deductie van deze wetten, die verhoudingen uitdrukken die zelf historisch ontstaan zijn, voeren steeds naar primaire vergelijkingen [erste Gleichungen] – zoals de empirische getallen in de natuurwetenschappen, die verwijzen naar een achter dit systeem liggend verleden. Deze indicaties [Andeutungen], samen met een correct verstaan van het heden, bieden dan ook de sleutel tot het verstaan van het verleden – een werk op zich, waaraan we hopelijk in staat zullen zijn om het te ondernemen. Deze correcte visie leidt terzelfder tijd tot die punten die het proces aanwijzen van de opheffing [Aufhebung] van de actuele vorm van de productieverhoudingen, en zijn zo een aankondiging van de toekomst.” (364-365)

Historisch-empirisch onderzoek is een noodzakelijke aanvulling voor de dialectische begrips-

ontwikkeling. Empirische werkelijkheid valt niet te reduceren tot materialistisch-dialectische schema's. Bepaalde historische feiten ontlenen hun betekenis niet aan abstracte patronen. Het is omgekeerd. Alleen op voorwaarde dat die contingente feiten ingecalculiseerd worden, kan men correcte patronen uittekenen en tot een wetenschappelijk begrip van de werkelijkheid, en meer bepaald van de burgerlijke productiewijze komen. Marx handhaaft dus een duidelijke prioriteit van concrete omstandigheden t.o.v. zijn begripsdialectiek, als onderdeel van de prioriteit van het zijn t.o.v. het denken. Zijn logische analyse wordt getoetst aan de historische vooronderstellingen. Maar desondanks, en wetende dat de dialectische begripsontwikkeling zijn grenzen heeft en moet gecorrigeerd worden, kiest Marx in zijn opbouw toch voor de logische weg omdat het niet mogelijk is vanuit de empirisch concrete werkelijkheid: "een chaotische voorstelling van de totaliteit" (21), of vanuit het geheel van historische feiten tot een wetenschappelijk begrip te komen.

Om tot een juist verstaan van de vigerende productiewijze te komen is het daarom niet nodig een exhaustieve empirische en chronologische studie door te voeren. "Om de wetten van de burgerlijke economie te kunnen concipiëren is het daarom niet nodig de *reële geschiedenis van de productieverhoudingen* te beschrijven." (364) Accidentele gebeurtenissen verliezen hun betekenisloosheid of vreemdheid wanneer ze kunnen begrepen worden in hun samenhang, wanneer ze kunnen ondergebracht worden in een dynamica die ze zelf mee constitueren. Dan worden in de massa's feiten tendensen zichtbaar en kan men "erste Gleichungen" opstellen. Zij verschaffen geen informatie over particuliere onderdelen of componenten – zoals bijvoorbeeld de bewuste intentie van individuen¹⁶ – maar lichten regelmatigheden of patronen op uit een onoverzichtelijk geheel en verschaffen daardoor inzicht. Historisch-empirisch onderzoek op zich is niet geschikt om tot dit inzicht te komen of om patronen zichtbaar te maken, maar falsifieert wel de logisch-deductieve aanpak.

Samengevat, Marx biedt een begripsmatige dialectische ontwikkeling gegrond op en gefalsificeerd door historische gegevens. Beide historische kaders zijn nodig. Een wetenschappelijk

begrip van de kapitalistische periode bestaat uit de integratie van een materialistische dialectiek en een historisch-empirische analyse. Zonder historisch onderzoek krijgt men een oppervlakkig en idealistisch beeld van de subsumptie en komt men de ontstaansvergetelheid en wezensillusie van het kapitaal niet op het spoor. Zonder dialectische begripsontwikkeling belandt men in historicisme en krijgt men geen zicht op de dynamiek van het kapitaal, op de "erste Gleichungen" en ziet men niet hoe het kapitaal zich ontwikkelt. Ook krijgt men geen indicaties voor de wijze waarop de kapitalistische productiewijze zich zal opheffen. Marx situeert zich in het midden van het continuüm tussen het ideografisch historicisme en het nomothetisch ahistoricisme. Hij is méér historisch dan heel wat marxisten na hem.

4. De grenzen van de dialectiek

Wij gaan nu dieper in op het aspect van de grenzen van de dialectiek. Een begripsdialectiek die niet gecorrigeerd wordt door empirisch-historisch onderzoek en die de tegenstellingen ideëel opheft, is niet in staat om de ontstaansvergetelheid en de wezensillusie van het kapitaal te ontmaskeren. Zo'n dialectiek is onbekwaam om een cruciaal kenmerk van het kapitalisme (de zogenaamd equivalente ruil tussen arbeid en kapitaal) op het spoor te komen en als schijn te ontmaskeren. (409) Omdat het deze schijn begripsmatig reproduceert, is het een schijn dialectiek. Deze schijn die zich manifesteert op ideologisch vlak en die Marx zowel bij Hegel als bij de burgerlijke economen aantreft, valt echter niet uit de lucht. Hij is de uitdrukking van de schijn gestalte van het kapitaal zelf: "Ook deze schijn (...) heeft zijn grondvesten in de essentie van het kapitaal." (323 vn.) De mystificatie, in de zin van zorgeloze realisatie van meerwaardecreatie en dus het vergeten van de ongelijke ruil of uitbuiting met alle mogelijke begrenzingen en potentiële crises van dien, ligt in de natuur van het kapitaal zelf, die voor zijn ontwikkeling aangewezen is op het vergroten van zijn immanente contradicties. "De mystificatie die daarbij plaatsgrijpt ligt in de natuur van het kapitaal." (534) Het materiële feit dat het kapitaal zijn eigen condities stelt, of anders gezegd het gegeven dat zijn voorwaarden en resultaten samenvallen, vindt zijn *ideële uitdrukking* in een harmonieuze en verzoenende dialectiek, in een begripsontwikkeling gekenmerkt

door de probleemloze en onvoorwaardelijke eenheid tussen de tegenstellingen. "Dit dialectisch ontstaansproces is slechts de ideële uitdrukking van de werkelijke beweging waardoor het kapitaal ontstaat." (217)

De dialectiek is de ideële projectie of expressie van de subsumptie. Dit heeft een aantal consequenties. Ten eerste, ook al vindt Marx de dialectiek een onvolmaakte uitdrukking van de kapitalistische productiewijze omdat ze diens schijn reproduceert, het blijft een uitdrukking. Het dwangmatig, expansief en contradictorisch karakter van de subsumptie wordt weerspiegeld in een dialectische begripsontwikkeling gekenmerkt door een noodzakelijk verloop en wiens dynamiek zich ontplooit doorheen begrippelijke tegenstellingen.¹⁷ Als Marx (een deel van) de geschiedenis beschrijft in logische patronen, dan is dat niet omdat hij de geschiedenis reduceert tot een idealistisch schema, of contingentie reduceert tot logica, maar omdat de 'gang van de geschiedenis' zich (tijdelijk) voordoet in de vorm van een logica, een logica waarvan de dialectiek een (gebrekige) uitdrukking is. De aanwezigheid van een logica, de mogelijkheid van het formuleren van wetten voor sociale processen, enz., vindt hier zijn grond. De logische deductie van de noodzakelijkheid van de crisis is de kennistheoretische tegenhanger of uitdrukking van de dwangmatigheid van de subsumptie. Terloops kunnen we hier vaststellen dat de methode de gestalte aanneemt van het object dat ze moet beschrijven, dat vorm en inhoud samenvallen. De dialectiek brengt de kapitaalsdynamiek aan het licht en is daarom nuttig, maar het is belangrijk dat men de grenzen van deze methode voor ogen houdt: "Het toont hoe (...) de dialectische wijze van beschrijven slechts juist is, als men haar grenzen kent." (945)

Alles bij elkaar heeft de dialectiek dus een complex statuut. Zij wordt door Marx niet alleen als methode gebruikt om de subsumptie op het spoor te komen en te reproduceren. Zij is zelf een verschijningswijze of uitdrukking van diezelfde subsumptie. De begripsdialectiek samen met de ontmaskering van de schijn ervan, is zelf een moment van het wetenschappelijk begrip van het

kapitaal. Marx' materialistische opvatting betekent niet alleen dat de werkelijkheid (subsumptiedynamiek) niet het resultaat is van het denken (speculatieve dialectiek) maar omgekeerd dat het denken voortkomt uit of althans een weerspiegeling is van de werkelijkheid. Het is het reële historisch proces, gekenmerkt door noodzakelijke ontwikkeling doorheen contradicties, dat de mogelijkheidvoorwaarde is voor en de gestalte bepaalt van de dialectiek, en niet omgekeerd. De werkelijkheid dringt zich op als dialectiek, en niet omgekeerd.

*De dialectiek als methode en
als verschijningswijze geldt
enkel voor de periode van de
maatschappijformatie
waarvan ze zelf de
uitdrukking is.*

Ten tweede, de dialectiek is slechts de uitdrukking van de kapitalistische productiewijze. De dialectiek als methode en als verschijningswijze geldt enkel voor de periode van de maatschappijformatie waarvan ze zelf de uitdrukking is. Met andere woorden, de mogelijkheid van een logische deductie is beperkt tot één historische fase. De wetmatigheden gelden binnen die fase en niet tussen de

verschillende historische fasen. Fasen volgen op elkaar maar niet uit elkaar. De gehanteerde dialectiek in de *Grundrisse* geldt alleen voor de burgerlijke samenleving. Een soort transhistorische dialectiek waarin de opeenvolging van de historische fasen wordt beschreven als beantwoordend aan noodzakelijke processen en wetmatigheden is niet te vinden in de *Grundrisse*. Marx vervalt niet in een speculatieve denkwijze om vanuit één bepaald beginsel de totale geschiedenis op een deterministische wijze te verklaren of te construeren. Verder dan een algemeen en vaag geformuleerd ontwikkelingsschema op functionalistische basis gaat hij niet.¹⁸

Het afzien van een transhistorische dialectiek werd door Marx voor het begin van het kapitalisme expliciet en duidelijk geïllustreerd.¹⁹ Dat kan echter ook worden toegepast op het einde van deze productiewijze. Zoals de kapitalistische fase niet begripsmatig valt af te leiden uit de prekapitalistische fase, zo valt de postkapitalistische fase niet af te leiden uit de kapitalistische fase. De logische deductie gaat net zoals het subsumptieproces, waarvan het de uitdrukking is, juist tot aan de crisis en niet verder. Marx' opbouw van de subsumptie voert hem tot aan een zekere drempel. Wat daarna komt valt niet meer logisch af te

leiden en is ook niet noodzakelijk meer onderhevig aan een dwangmatig proces. De toekomst van en voorbij de ineenstorting ligt m.a.w. open. Tussen het kapitalisme en de postcatastrofale samenleving ligt een breuk. Het enige (eventuele) homologe dat door de discontinuïteit heen speelt, zijn de civilisatorische verworvenheden van het kapitaal. "Alle vormen (min of meer natuurlijk, spontaan ontstaan maar terzelfder tijd het resultaat van een historisch proces) (...) beantwoorden noodzakelijkerwijze aan een beperkte en principieel beperkte ontwikkeling van de productiekrachten. Die ontwikkeling van de productiekrachten heft zichzelf op en die opheffing zelf is een ontwikkeling van de menselijke productiekrachten." (396) Deze zijn een basis voor de nieuwe samenleving, meer bepaald scheppen ze de voorwaarden, maar ook niet meer dan dat: "Die tweede [burgerlijke samenleving] scheidt de voorwaarden voor de derde [klassenloze maatschappij]" (75-76)

Marx zegt het niet met zoveel woorden, maar zijn redenering suggereert de mogelijkheid dat de opvolger van het kapitalisme eventueel een lagere i.p.v. een "hogere samenlevingsvorm" (636) zou kunnen zijn. M.a.w. dat een ineenstorting van de burgerlijke samenleving niet per se gevolgd moet worden door een socialistische maatschappij. Een regresserende vorm behoort eventueel tot de mogelijkheden, net zoals de Romeinse beschaving werd opgevolgd door een stammenmaatschappij. Hij gaat in elk geval niet zover als in eerdere geschriften waarbij hij de geschiedenis opvat als een eenvoudig dialectisch schema waar het communisme als synthese de burgerlijke samenleving als antithese noodzakelijk opvolgt.²⁰ We moeten hier voor ogen houden dat de cahiers van de *Grundrisse* niet bedoeld waren voor publicatie, maar om de eigen analyses scherp te stellen. *Regressie suggereren of minstens openlaten kan tot defaitisme en demotivatie leiden bij de achterban of bij de politieke vrienden. Dat is politiek niet verstandig.*

Marx legt zich in zijn latere werken hoofdzakelijk toe op de politieke economie, een uitgewerkte politieke theorie ontbreekt nog, hij is er nooit toe gekomen. Naarmate het deterministische element (in de overgang van het kapitalisme naar het socialisme) minder sterk doorweegt, komt er meer plaats voor het voluntaristische element en stijgt het belang van politieke theorievorming.

Het is dat ontbrekend element waarvan Lenin in praktijk en in theorie zijn levenswerk heeft gemaakt.

5. Een wetenschap voor de toekomst?

Uit het onvermijdelijk karakter van de finale crisis en de noodzakelijkheid van de dialectiek leiden veel auteurs af dat Marx' geschriften het karakter vertonen van een zogenaamde 'communistiche profetie'. Marx zou, door in de geschiedenis noodzakelijke wetmatigheden waar te nemen, met zekerheid de toekomst weten te voorspellen. Hij zou m.a.w. een soort 'wetenschap van de toekomst' geformuleerd hebben.²¹ Deze zekerheid omtrent de toekomst vindt bijvoorbeeld zijn neerslag in de overtuiging die bij veel marxisten leeft, dat de maatschappij vanwege zijn inherente dynamiek onontkoombaar afstevent naar zijn eigen opheffing en dat daarop met zekerheid de installatie van een klassenloze maatschappij volgt. Niets kan deze evolutie tegenhouden. Deze overtuiging kan misschien op sommige plaatsen in de verzamelde werken van Marx en Engels een rechtvaardiging vinden, in de *Grundrisse* kan men er geen basis voor terugvinden. Vooreerst is in de *Grundrisse* nergens sprake van voldoende voorwaarden voor een klassenloze maatschappij. Op cruciale plaatsen heeft Marx het over "voorwaarden", "mogelijkheden tot" enz.: "Het produceert de reële voorwaarden voor zijn opheffing"; "de ontwikkeling van de productiekrachten als basis, (...) die basis als mogelijkheid"; "voor dat alles is het echter nodig dat de volledige ontwikkeling van de productiekrachten de voorwaarde voor de productie is geworden". (o.c. 440) "De geweldadige vernietiging van kapitaal, niet door externe relaties, maar door als een voorwaarde van zijn zelfbehoud, is de meest opvallende vorm waaronder advies wordt gegeven om op te stappen en om ruimte te geven aan een hoger vorm van sociale productie." (o.c. 635-636) "Crises zijn dan de algemene aanduiding (...) en de drang naar het aannemen van een nieuwe historische vorm." (o.c. 139) Nergens vindt men een passage waar staat dat eens bepaalde materiële of culturele voorwaarden voldaan zijn, dan automatisch en noodzakelijkerwijze de installatie van een hogere samenlevingsvorm vanzelf volgt. Van de dialectische formule: 'Geen kapitalisme zonder socialisme, geen socialisme zonder kapitalisme'²² gaat

voor Marx alleen het tweede luik op. De eindzege ligt m.a.w. niet vast.

Ten tweede, hoger zagen wij dat de logische deductie niet verder gaat dan het begin van de crisis. In een dergelijk perspectief moet de finale crisis worden opgevat als een open dynamiek, eerder dan als een afgebakend gebeuren. Marx stelt trouwens dat de ineensstorting onderbroken en uitgesteld kan worden door ingrepen aan de kant van het kapitaal: "Er zijn momenten in de ontwikkeling van het kapitaal die deze beweging [van gewelddadige omverwerping] vertragen, anders dan door crises." (636) Hij suggereert in dit verband o.a. de strategie van monopolievorming.

Hetzelfde kan tenslotte gezegd worden van de postkapitalistische productiewijze. Deze kan niet afgeleid worden uit de essentie van het kapitaal zelf. Meer dan een voorafschaduwung zit er niet in. (365) Marx is dan ook zeer vaag in het definiëren van deze fase.²³ In enkele passages geeft hij terloops en in algemene bewoordingen een aantal kenmerken: geen dominantie meer van ruilwaarde over gebruikswaarde, zeer sterk gereduceerde noodzakelijke arbeidstijd, geplande distributie, opheffing van de vigerende eigendomsverhoudingen, afschaffing van klassen, machines in dienst van de geassocieerde arbeiders, een productiewijze waar niet louter meer in functie van de reproductie moet geproduceerd worden, waar veel vrije en beschikbare tijd is, waar het vrije individu zich ten volle cultureel en artistiek kan ontplooien.²⁴

Als de socialistische toekomstmaatschappij niet kan afgeleid worden uit het kapitalisme, waaruit dan wel, uit algemene principes of boventijdelijke beginselen? Vervalt Marx dan niet in een soort mystificerend utopisme? Dat zou inderdaad het geval zijn indien men ontologische waarde zou toekennen aan Marx' beschrijving van de klassenloze maatschappij. Dit is niet het geval. Zijn beschrijving kan je definiëren als een horizon, een kritische spiegel voor de kapitalistische maatschappij waarin categorieën gereflecteerd worden in hun antithese. Zijn beschrijving geeft oriënterende beginselen die in de postcatastrofale maatschappij de richting van de transitie helpen bepalen. Deze beginselen zijn afgeleid uit de bereflecteerde contrastervaring die tot stand komt door het concrete 'standpunt' van levende arbeid theoretisch te doorgronden en te relateren

aan de beweging van het kapitaal en de tegenbeweging van de collectieve arbeid. Eerder dan een toestand is het communisme de mogelijke en eventuele uitkomst van een beweging, een vage ideale en te verhopende extrapolatie van de huidige contradictoische dynamiek die de burgerlijke productiewijze kenmerkt, een proces dat het betere omschrijft op een manier die kritisch is tegenover de bestaande werkelijkheid. In deze lijn doorredenerend kan men veronderstellen dat de gestalte van de hogere samenlevingsvorm zal afhangen van de aanwezige materiële basis en de uitkomst van de krachtsverhoudingen. De nieuwe maatschappij zal m.a.w. de vorm krijgen van de transitie. Het omgekeerde ware utopisch. De praktijk moet uitwijzen wat al of niet haalbaar is. Verschillende scenario's zijn denkbaar, een uniek recept, universaliseerbaar en geldig voor alle tijden is in deze optiek uitgesloten. Wij staan hier heel ver van een soort 'canon voor politieke revolutie'. Het hanteren van een dergelijke canon of het proberen zuiver houden van het 'socialistisch perspectief' zou een terugval zijn in idealistische geschiedschrijving en zou volledig in strijd zijn met Marx' logico-historisch methodisch beginsel.

Samengevat, in verband met de toekomst is Marx, althans in de *Grundrisse*, zeer zuinig met concrete uitspraken. Voor hem bestaat er geen enkele zekerheid dát de eindzege er komt, op welke manier ze tot stand zou komen en hoe het resultaat ervan zou zijn. Het enige wat overblijft van zekerheid is de finale crisis die dan nog kan verdaagd worden. Het geloof in de onafwendbaarheid van de ondergang van de kapitalistische productiewijze is niet hetzelfde als het geloof dat de toekomst op een bepaalde manier gedetermineerd wordt. De zogenaamde 'communistiche profetie' valt in elk geval zeer mager uit. Van een wetenschap voor de toekomst is geen sprake.

6. Revolutie

Marx was overtuigd dat het kapitalisme finaal ineen zou storten. Deze overtuiging is de evidentie zelf. Geen enkele productiewijze of beschaving heeft het eeuwig leven en zal vroeg of laat plaatsruimen voor iets nieuws. Vraag is alleen hoe snel dat einde er komt en wat er op volgt. Het is moeilijk te achterhalen of Marx overtuigd was van het *spoedige* einde van het kapitalisme. Ontwikkelde hij een soort voorbarig enthousiasme in het licht van de toenmalige crisis, of

had zijn catastrofisme eerder een performatieve en politiek mobiliserende bedoeling? In elk geval was het bedoelde politieke gevolg van zijn analyse, namelijk de omverwerping van het kapitalisme voor hem minstens even belangrijk en fundamenteel als zijn studie en kritiek van de politieke economie zelf. De *Grundrisse* staan m.a.w. in het teken van het onderzoek naar de voorwaarden waaronder een revolutie zou kunnen plaatsvinden. Binnen de toenmalige socialistische stromingen onderscheidt zijn radicaal standpunt hem duidelijk van de opportunisten of reformisten. Hij wenst zich niet neer te leggen bij de bestaande machtsverhoudingen, noch stuurt hij aan op stapsgewijze en geweldloze of legale hervormingen: "Een massa tegenstrijdige vormen van de maatschappelijke eenheid, waarvan het tegenstrijdig karakter echter nooit door middel van een stille metamorfose kan ongedaan gemaakt worden." (77)

"Welnu, deze regelmatig terugkerende catastrofes leiden tot hun herhaling op een hogere schaal, en uiteindelijk tot een gewelddadige omverwerping." (636)

Het proletarisch geweld zal wellicht onvermijdelijk zijn, het is de enige mogelijkheid om de hegemonie van de ruilwaarde te doorbreken. Ook en vooral na de pijnlijke nederlaag van 1848 blijft het revolutionair perspectief bij Marx duidelijk aanwezig,²⁵ ook al was de toenmalige conjunctuur ongunstig voor grote omwentelingen en gewelddadige avonturen. Als Marx zich dus inschrijft in de geschiedenis, en de 'gang van de geschiedenis' respecteert, dan gebeurt dit op een revolutionaire wijze, namelijk in het versterken en verscherpen van de bestaande antagonismen met een finale crisis als einddoel. Dit revolutionair streven is echter geen utopisch streven.²⁶ Eerder dan grote utopische beloftes over een zalige toekomst te formuleren wijst Marx op de onhoudbaarheid van het heden.

Dit revolutionair standpunt is het laatste element dat nodig was om Marx volledig te situeren in zijn polemieken met toenmalige socialisten. Wij zijn nu ook in staat om een reconstructie te maken van Marx' gedachtegang en om zijn strategische optie correct in kaart te brengen en te begrijpen.

7. Reconstructie van Marx' gedachtegang

Na de bloedige nederlaag van 1848 likt de jonge arbeidersbeweging haar wonden. Een solide en uniforme organisatie laat op zich wachten, er zijn nog geen sterke vakverenigingen of arbeiderspartijen. Diverse socialistische stromingen bekampen elkaar: reformisten, utopisten, anarchisten enz., en verhinderen de ontwikkeling van een revolutionaire arbeidersbeweging. Vanuit Londen, de plaats waar socialistische leiders elkaar ontmoetten, tracht Marx beginselen te formuleren voor een eenheidsplatform voor de eerste internationale vereniging van arbeiders. Hij wil niet alleen unificatie van socialistische stromingen, hij wil ook de slagkracht van de socialistische bewegingen gevoelig versterken door een stevig wetenschappelijk kader te bieden. Dat kader moet de nieuwe generatie socialistische leiders beter in staat stellen om zicht te krijgen op de objectieve voorwaarden, de mogelijkheden en de noodzakelijkheden van hun historische taak. Er treedt een accentverschuiving op in zijn geschriften. Marx legt zich meer en meer toe op de exacte analyse van de politieke economie; filosofische beschouwingen komen wel nog voor, maar spelen geen hoofdrol meer. De cahiers van de *Grundrisse* zijn de eerste versie van deze analyse; zij zijn het proefferrein om aan een groots opgevatte studie te beginnen van de economie in al zijn aspecten.

Door zijn economisch studiewerk komt Marx, nog meer dan vroeger, onder de indruk van het allesomvattend en ingrijpend karakter van de kapitaalsdynamiek, de subsumptie. Dit allesoverheersend proces is het zwaartepunt van zijn analyse en is cruciaal voor een goed begrip van zijn gedachtegang. Ook al heeft het subsumptieproces perverse kanten, men kan er zich niet aan onttrekken. Het lot van de mensheid is op een of andere manier verbonden aan de 'gang' van dit historisch proces. Gezien dit dwangmatig karakter gelooft Marx niet in geleidelijke en kleine hervormingen, en rest er slechts één mogelijkheid: binnen het proces op zoek gaan naar bevrijdingsmogelijkheden. Marx stelt zich niet tevreden met een louter morele verwerping van het subsumptieproces. Hij grijpt het proces daarentegen aan als potentiële mogelijkheid. Hij richt zijn research op de inherente contradicties van het proces, die materiële mogelijkheden zijn om het

verloop van de geschiedenis te wijzigen en een andere hogere samenlevingsvorm te laten ontstaan. "Maar binnen de burgerlijke, op ruilwaarde berustende maatschappij, ontspringen zowel circulatie- als productieverhoudingen, die zoveel mijnen zijn om te laten ontploffen. (Een massa tegenstrijdige vormen van de maatschappelijke eenheid, waarvan het tegenstrijdig karakter echter nooit door middel van een stille metamorfose kan ongedaan gemaakt worden.) Anderzijds, als we niet verborgen in de maatschappij zoals ze is, de materiële voorwaarden van de productie en de corresponderende circulatieverhoudingen vinden die nodig zijn voor een klassenloze maatschappij, dan zijn alle pogingen om haar omver te werpen Donquichoterie." (77) Evenmin moet men proberen het historisch proces zelf op een gewelddadige en voluntaristische wijze te stoppen, dat lukt niet en hoeft ook niet. Het proces bevat contraproductieve tendensen en bewerkt ongewild zijn eigen ondergang. "Het kapitaal werkt zo aan zijn eigen opheffing (...)" (588) Maar het doet meer dan dat, het creëert mogelijkheden voor een hogere productiewijze. Dat is de historische missie van het kapitalisme.²⁷ Marx ontwerpt geen alternatieve maatschappijmodellen of blauwdrukken gebaseerd op morele of humanistische principes maar mikt op het historisch proces en meer bepaald op de kapitaalsdynamiek.

Concreet. Zijn uitgangspunt is de vaststelling dat het overgrote deel van de wereldbevolking in zijn tijd gedoemd is tot overlevingsarbeid die bovendien vervreemdend is. Zijn analyse (van de dynamiek) van het kapitaal brengt hem op het spoor van de splitsing tussen noodzakelijke arbeid en surplusarbeid, hetgeen het resultaat is van een historisch contingent gebeuren. Eenmaal deze splitsing een feit, dan constateert hij de drang of concurrentiedwang om het tweede te vergroten en het eerste te verkleinen. Daardoor komt er een onstuitbare dynamiek op gang die de hele samenleving subsumeert en meesleurt in een permanente omwenteling. Deze dynamiek bevat enerzijds contraproductieve tendensen die tot economische crises en finaal tot de ondergang van de productiewijze leiden. Anderzijds creëert het interessante materiële voorwaarden voor een eventuele communistische samenleving, met name de vermaatschappelijking van het productieproces en de reductie van de noodzakelijke arbeidstijd, waardoor het individu in de toekomst ongekende mogelijkheden krijgt voor zijn

algemene zelfontplooiing en waardoor er een einde komt aan de vervreemding van het arbeidsproces. Die lijkt de enige historische weg om een hogere productiewijze te bereiken.²⁸ De reductie van noodzakelijke arbeidstijd via de ontwikkeling van de productiekrachten is de flessenhals waardoor de geschiedenis gaat en moet gaan, het is een historische noodzakelijkheid. Dit traject tekent de krijtlijnen uit waarbinnen een socialistische strategie zich dient te bewegen. Indien men erbuiten opereert, plaatst men zichzelf buiten de geschiedenis en vecht men tegen windmolens. De geschiedenis lokt de arbeidersstrijd uit en bepaalt de grenzen en mogelijkheden ervan. Deze mogelijkheden vergroten met een voortschrijdende subsumptie, bij ernstige crises worden de kansen zelfs reëel dat het kapitalisme kan overwonnen worden. Marx wedt noodgedwongen op het historisch proces dat volgens hem, ondanks de vele negatieve aspecten, toch gunstige perspectieven biedt.

Met die visie, die hijzelf als 'wetenschappelijk' naar voren schoof, nam Marx duidelijk stelling in het debat onder socialisten. Hij nam enerzijds afstand van de utopische en voluntaristische stromingen die hij afdeed als Donquichoterie. Anderzijds brak hij met opportunistische en reformistische stromingen die zich al te gemakkelijk neerlegden bij de 'gang van zaken', door te wijzen op de onmogelijkheid van de weg van geleidelijke hervormingen en omgekeerd op de revolutionaire mogelijkheden die een onvermijdelijke ineenstorting van het kapitalisme met zich zou meebrengen. Tenslotte verwierp hij de romantische of nostalgische stromingen omwille van hun regressief of escapistisch karakter, zonder te vervallen in een principiële technocratische of pro-kapitalistische instelling.

Veel actuele discussies in progressieve milieus dreigen een herhaling te worden van de polemieken van honderd vijftig jaar geleden. Men zou veel tijd en energie kunnen besparen door het verleden en zijn klassiekers te raadplegen.

Bibliografie

- Althusser L., "De voorwaarden voor de wetenschappelijke ontdekking van Marx" in *Ter elfder ure.* (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 691-702.
- Bischoff J., "Marxistische en utopische maatschappijkritiek" in *Het marxistisch wetenschapsbegrip. Ter elfder ure.* (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 653-670.

- Chase-Dunn C., *Global Formation. Structures of the World-economy*. Oxford 1989.
- Coolsaet W., *Producteren om te produceren. Het kapitalisme en de ontwikkeling van de productieve krachten volgens Marx*. Gent 1982.
- Dussel E., *La producción teórica de Marx. Un comentario a los Grundrisse*. Mexico 1985.
- Harnecker M., *Los conceptos elementales del materialismo histórico*. Mexico 1986.
- Itoh M., *Waarde en crisis. Een Japanse bijdrage aan de marxistische politieke economie*. Groningen 1983.
- Marx K. & Engels F., *Werke*. 39 delen. Berlijn 1978-1983. (Afgelinkt door MEW)
- Negri A., *Marx au-delà de Marx. Cahiers de travail sur les "Grundrisse"*. Paris 1979.
- Nicolaus M., "The Unknown Marx" in *New Left Review* 1968 nr. 48, p. 41-61.
- Nicolaus M., *Forword*. Voorwoord bij de Engelse vertaling van de *Grundrisse*. London 1981, p. 7-63.
- Kurz R., *Der Kollaps der Modernisierung. Von Zusammenbruch des Kasernensozialismus zur Krise der Weltökonomie*. Frankfurt 1991.
- Luckas, "Wat is orthodox marxisme?" in *Het marxistisch wetenschapsbegrip. Ter elfder ure*. (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 559-587.
- Projektgruppe Entwicklung des marxischen Systems, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (Rohentwurf). Kommentar*. Hamburg 1978.
- Rosdolsky R., *The making of Marx's 'Capital'*. London 1977.
- Sève L., "De methode in de economische wetenschap" in *Het marxistisch wetenschapsbegrip. Ter elfder ure*. (Herdruk themagedeelte Marxisme 3.) 1975 (17), 671-690.
- Uchida H., *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*. London 1988.
- Van Erp H., *Het kapitaal tussen illusie en werkelijkheid. Dialektische begripsontwikkeling en historisch realisme in Marx' analyse van het kapitalisme*. Nijmegen 1982.
5. Reeds in 1850 schrijft hij: "Eine neue Revolution ist nur möglich im Gefolge einer neuen Krise. Sie ist aber auch ebenso sicher wie diese." MEW 7, p. 440.
  6. Die vind je op de pagina's: 28-29, 138-139 en 175.
  7. Deze opbouw is conform met de opgaande beweging die geschetst is in de 'methode van politieke economie' uit de 'Inleiding': van abstract naar concreet. (21-29)
  8. De moeilijkheden zijn vaak van technische aard; een exhaustieve bespreking valt buiten het bestek van dit artikel. We vermelden hier enkele fundamentele problemen:
    - de link tussen de tegenstelling productiekrachten/productieverhoudingen en de dalende winstvoet of de overproductie.
    - idem voor de tegenstelling kapitaal/arbeid en de overproductie.
    - de vraag waarom een dalende winstvoet noodzakelijk naar een finale ineenstorting moet leiden, m.a.w. het ontbreken van het inzicht dat een crisis cyclisch en functioneel kan zijn.
  9. "Eine neue Revolution ist nur möglich im Gefolge einer neuen Krise." MEW 7, p. 440.
  10. Van een echte volgehouden en wetenschappelijke methode zoals we dit vandaag kennen, is bij Marx in elk geval geen sprake. Hij formuleert enkele rudimentaire – doch belangrijke – beginselen om zijn onderzoek te karakteriseren. Zijn onderzoek is een combinatie van dialectische begripsontwikkeling die geïnspireerd is door Hegel, empirisch-historisch onderzoek en talrijke discussies met politieke economen of socialisten.
  11. Dit slaat op het feit dat de arbeidsvoorwaarden aan de arbeider worden onttrokken.
  12. De term historische noodzakelijkheid is ongelukkig gekozen en kan gemakkelijk tot misverstanden leiden. Marx bedoelt in deze passage die refereert naar de fase van de 'oorspronkelijke accumulatie', zeker niet dat de geschiedenis gedetermineerd zou zijn, integendeel. Wel bedoelt hij dat vanuit een particulier standpunt, in die specifieke omstandigheden en in die bepaalde streek, namelijk Engeland, er maar één middel was om de meerwaardcreatie te organiseren en te laten continueren, dat was de scheiding tussen de arbeider en zijn arbeidsvoorwaarden.
  13. Marx merkt zelf op dat hij bij het schrijven van de *Grundrisse* sterk beïnvloed werd door de *Logika* van Hegel. "In der Methode des Bearbeitens hat es mir großen Dienst geleistet, daß ich by mere accident ... Hegels 'Logik' wieder durchgeblättert hatte." MEW 29, p. 260.
Het is niet onze bedoeling de Hegelreceptie in de *Grundrisse* exhaustief te onderzoeken. Dat zou ons te ver

Noten

1. Zie VMT, 37ste jaargang, nr 4, december 2003, pp. 89-99.
2. Zie VMT, 38ste jaargang, nr 1, maart 2004, pp. 78-92.
3. Op 18 december 1857 schrijft hij in een brief aan Engels: "Ich arbeite ganz kolossal, meist bis 4 Uhr morgens. Die Arbeit ist nämlich eine doppelte: 1. Ausarbeitung der Grundzüge der Ökonomie. ... 2. Die jetzige Krise." MEW 29, p. 232.
4. De huidige titel is afkomstig van de editoren van het Marx-Engels-Lenin Instituut (1939), en werd opgemaakt uit aanduidingen in Marx' correspondentie van die periode.

- brennen. Er ist op dat vlak trouwens nog heel wat onontgonnen terrein.
14. Bijvoorbeeld: "Ihr [die Zirkulation] unmittelbares Sein ist daher *reiner Schein*. Sie ist das *Phänomen eines hinter ihr vorgehenden Prozesses*. Sie ist jetzt negiert in jedem ihrer Momente ... - so geht jetzt die Zirkulation selbst zurück in die Tauschwert setzende oder produzierende Tätigkeit. Sie geht darein zurück als in *ihren Grund*." (o.c. 66)
  15. Cfr. (11) en (15).
  16. Idealistische geschiedschrijving tracht de historische feiten mede te verklaren door de intenties van zowel de protagonisten als van de massa's. Dat is meestal niet meer te achterhalen en het leidt heel vaak tot *Hineininterpretierung*. In dat opzicht is Marx' geschiedschrijving veel bescheidener en adequater.
  17. Het primaat van het kapitaal t.o.v. arbeid, m.a.w. van het ideale tegenover het materiële weerspiegelt zich in het idealistisch karakter van de dialectiek.
  18. Zie vorig artikel, in *VMT*, 38ste jaargang, nr 1, maart 2004, pp. 78-92.
  19. Ibidem.
  20. Bijvoorbeeld het Communistisch Manifest. Een klassieke tekst is een passage uit de brief aan Weidemeyer van 5 maart 1852: "Was mich nun betrifft, so gebührt mir nicht das Verdienst, weder die Existenz der Klassen in der modernen Gesellschaft noch ihren Kampf unter sich entdeckt zu haben. Bürgerliche Geschichtschreiber hatten längst vor mir die historische Entwicklung dieses Kampfes der Klassen, und bürgerliche Ökonomen die ökonomische Anatomie derselben dargestellt. Was ich neu tat, war 1. nachzuweisen, daß die Existenz der Klassen an bestimmte historische Entwicklungsphasen der Production gebunden ist; 2. daß der Klassenkampf *notwendig* zur Diktatur des Proletariats führt; 3. daß diese Diktatur selbst nur den Übergang zur Aufhebung aller Klassen und zu einer klassenlosen Gesellschaft bildet." (o.c.) MEW 28, p. 507-508.
  21. Voor Kolakowski bijvoorbeeld is de 'communistiche profetie' bij Marx essentieel; zonder een dergelijke profetie is het marxisme geen marxisme meer. L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme*. Volume 1. Utrecht 1980, p. 433.
  22. Rudolf Boehm, geciteerd in Coolsaet W., *Producteren om te produceren. Het kapitalisme en de ontwikkeling van de produktieve krachten volgens Marx*. Gent 1982, p. 124.
  23. Cfr. de recensie van Engels over *Das Kapital*: "Dies Buch wird manchen Leser sehr enttäuschen. ... Hier sollte die wahre sozialistische Geheimlehre und Panazee endlich enthüllt werden, und mancher mag sich vorgestellt haben, als er es endlich angekündigt sah, daß er hier nun erfahren werde, wie es denn eigentlich im kommunistischen Tausendjährigen Reich aussehen werde. Wer sich auf dies Vergnügen gespitzt hat, der hat sich gründlich geirrt. ... was dann nach der sozialen Umwälzung werden soll - darüber gibt er uns nur sehr dunkle Andeutungen." MEW 16, p. 216.
  24. 75-76, 89, 197-198, 438-439, 593, 716-717.
  25. In zijn brief aan Lassale van 15 september 1860, spreekt hij van "eine direkt revolutionäre Aufgabe". En verder: "Der Augenblick naht heran, wo unsere 'kleine', aber doch in gewissem Sinne 'mächtige Partei' ... ihren Feldzugsplan entwerfen muß." MEW 30, p. 564-565.
  26. Negri, die een nogal tendentieuze lezing geeft van de *Grundrisse*, spreekt in dat verband ten onrechte van "l'utopie positive". Negri A., *Marx au-delà de Marx. Cahiers de travail sur les 'Grundrisse'*. Paris 1979, p. 268.
  27. Gezien het dwangmatig karakter is de vraag niet of het kapitalisme een missie heeft, maar wel welke missie.
  28. Cfr. In *Das Kapital* schrijft Marx: "Die Entwicklung der Widersprüche einer geschichtlicher Produktionsform ist jedoch *der einzig geschichtliche Weg* ihrer Auflösung und Neugestaltung." MEW 23, p. 512 (o.c.).